

УДК 347.441.12

Євгенія Глущенко,аспірант кафедри цивільного права
юридичного факультету

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ЦІЛІСНИЙ МАЙНОВИЙ КОМПЛЕКС» ТА «МАЙНОВИЙ КОМПЛЕКС» У ДОКТРИНІ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Статтю присвячено аналізу сутності цілісного майнового комплексу та майнового комплексу, еволюції поняття «підприємство» в цивільному законодавстві України, визначенню системи майнових комплексів, а також формулюванню висновків і пропозицій, спрямованих на вдосконалення цивільного законодавства в зазначеній галузі.

Ключові слова: цілісний майновий комплекс, співвідношення, доктрина, практика, система, ознаки, цивільне право.

Постановка проблеми. На рівні актів цивільного законодавства України відсутнє нормативне закріплення співвідношення понять «цілісний майновий комплекс» і «майновий комплекс». Останнє закономірно зумовило виникнення різних доктринальних підходів щодо наведених цивілістичних понять. У доктрині цивільного права все ще немає загальноновизнаного підходу стосовно питання про те, що є проявом «цілісного майнового комплексу» та проявом «майнового комплексу».

Аналіз цього питання має не тільки теоретичне значення, а й практичне, оскільки сьогодні в правозастосовній практиці спостерігається невизначеність і «правовий вакуум».

Співвідношення понять «цілісний майновий комплекс» і «майновий комплекс» у доктрині цивільного права певною мірою досліджувалось такими вченими, як В.А. Белов, В.В. Вітрянський, Л.Т. Гампер, А.В. Грибанов, Н.І. Грущинська, А.В. Кравченко, С.В. Кривобок, В.О. Лапач, О.П. Печений, О.Є. Романов, Є.О. Рябоконт, І.В. Спасько-Фатеева, С.А. Степанов, Т.М. Чепіга, Г.Ф. Шершеневич та інші.

Мета статті. Системний аналіз цивілістичної доктрини з окресленого нами питання дає можливість стверджувати, що ця тематика була проаналізована фрагментарно, а отже, у вітчизняній науці все ще немає чіткого розмежування названих вище цивілістичних понять, що і становить мету статті.

Виклад основного матеріалу. Для того щоб окреслити проблему співвідношення понять «цілісний майновий комплекс» і «майновий комплекс», передусім потрібно звернутися до еволюції закріплення поняття «підприємство» в цивільному законодавстві України. Останнє обумовлюється тим, що саме із цим цивілістичним поняттям набуло розвитку вчення про «цілісний майновий комплекс» і про «майновий комплекс». Водночас у спеціальній літературі не приділено достатньої уваги питанню співвідношення наведених понять.

Із прийняттям Цивільного кодексу УРСР 1963 р. було закріплено концепцію, згідно з якою підприємство є юридичною особою, а отже, і суб'єктом цивільного права (ст. ст. 24, 34, 159, 240, 255, 277, 450, 483, 567) [1]. На розвиток цих положень було прийнято Закон СРСР «Про державні підприємства (об'єднання)» [2], а також Положення про державні виробничі підприємства в СРСР [3]. Таким чином, у СРСР «підприємство» визначалося як юридична особа, яка є самостійним суб'єктом цивільного обороту.

Доцільно зазначити, що економісти СРСР, розглядаючи підприємство як первинну виробничу, самостійну, господарюючу одиницю соціалістичної промисловості, не пов'язували це з обов'язковим визнанням його юридичною особою [4, с. 48–49]. Це викликало заперечення з боку окремих правників. Так, В.В. Лаптев зауважив, що підприємство не можна трактувати тільки як економічну категорію, а саме як певний комплекс знарядь і засобів виробництва. Підпри-

емством можна називати лише таку господарську організацію – суб'єкта права, яка має всі ознаки юридичної особи [5, с. 25].

Тільки в 1991 р., коли було прийнято Основи цивільного законодавства Союзу РСР і республік [6], підприємство почало розглядатись одночасно як самостійний суб'єкт і самостійний об'єкт цивільного обігу. Так, відповідно до цього закону підприємство та інші майнові комплекси нормативно визначалися як об'єкти нерухомих прав (ст. 4). Громадяни надіялися правом мати у власності як підприємства, так і інші майнові комплекси у сфері виробництва товарів, побутового обслуговування, торгівлі та іншої підприємницької діяльності (ст. 51).

Окреслений підхід до підприємства одночасно як до суб'єкта і як до об'єкта права простежується й у законодавстві перших років існування незалежної України. Так, Закон України «Про підприємства в Україні» встановив, що підприємство – це основна організаційна ланка народного господарства України. Підприємство – самостійний господарюючий статутний суб'єкт, який має права юридичної особи та здійснює виробничу, науково-дослідницьку й комерційну діяльність із метою одержання відповідного прибутку (доходу) [7]. Водночас Закон України «Про власність» поряд із визнанням підприємства суб'єктом права власності (ст. 20) розглядав його також як об'єкт права власності (ст. ст. 34, 35) [8].

Г.Ф. Шершеневич хоча й розглядав підприємство як особливий об'єкт права (цільове майно), проте підкреслював, що воно оцінюється в обігу фактично як самостійний суб'єкт, а тому за своїми характеристиками наближається до юридичної особи й потребує визнання в праві своєї самостійності [9, с. 72].

Варто підкреслити, що концепція визначення підприємства як об'єкта цивільного обігу була розвинена на початку 90-х рр. одночасно з реформуванням економіки та створення умов для приватизації державного й комунального майна. Так, відповідно до п. 2.2 Концепції роздержавлення та приватизації підприємств, землі й житлового фонду об'єктами приватизації визначалися, зокрема, підприємства, цехи, виробництва, дільниці, інші підрозділи та структурні одиниці підприємств, які можуть бути виділені в самостійні підприємства [10]. Запроваджений підхід у подальшому було відображено в таких законах України, як «Про приватизацію державного майна» (ч. 1 ст. 5) [11], «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)» (ст. 2) [12], «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності» (ч. 1 ст. 2) [13].

Підкреслимо, що вперше поняття «цілісний майновий комплекс» було визначено в Законі України «Про оренду державного та комунального майна» від 28 липня 1992 р. Відповідно до ч. 1 ст. 4 цього закону цілісним майновим комплексом є господарський об'єкт із завершеним циклом виробництва продукції (робіт, послуг) та з наданою йому земельною ділянкою, на якій він розміщений, автономними інженерними комунікаціями, системою енергопостачання. У разі виділення цілісного майнового комплексу структурного підрозділу підприємства складається розподільчий баланс.

Варто додати, що наведена ч. 1 ст. 4 Закону України «Про оренду державного та комунального майна» стала основою для подальшого закріплення поняття «цілісний майновий комплекс» в п. 3 Національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2003 р. № 1440, а також у п. 3 Положення про порядок віднесення майна до такого, що включається до складу цілісного майнового комплексу державного підприємства, затвердженого Наказом Фонду державного майна України від 29 грудня 2010 р. № 1954, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 24 січня 2011 р. за № 109/18847. Так, ці нормативно-правові акти також закріпили базове положення про те, що цілісними майновими комплексами є об'єкти, сукупність активів яких дає змогу провадити певну господарську діяльність.

Буквальний аналіз наведених норм дає можливість стверджувати, що в незалежній Україні із самого початку нормативного закріплення поняття «цілісний майновий комплекс» законодавцем зроблено чіткий акцент на тому, що це господарський об'єкт із завершеним циклом виробництва. Інакше кажучи, «цілісний майновий комплекс» було визначено не просто як складну річ (ст. 188 ЦК України), а як особливий об'єкт, що має складну майнову структуру та водночас має своє конкретне цільове призначення – виробництво продукції, виконання робіт, надання послуг. Класичним проявом «цілісного майнового комплексу» є підприємство або ж виробничий структурний підрозділ підприємства (цех, дільниця, лінія виробництва тощо), який може бути виокремлений і при цьому самостійно функціонувати.

Для прикладу наведемо Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про передачу цілісних майнових комплексів навчальних закладів та державної установи до сфери управління Міністерства освіти і науки» від 4 лютого 2015 р. за № 87-р. Це розпоряджен-

ня передбачає такі цілісні майнові комплекси, як навчальні заклади, а також державні установи. По-перше, навчальні заклади є господарськими об'єктами, оскільки вони забезпечують надання освітніх послуг. По-друге, державні установи також є самостійними господарськими об'єктами, оскільки вони покликані проваджувати в житті чіткі функції та завдання, визначені державою.

Цілком погоджуємось із позицією С.В. Кривобока, який пише про те, що сама назва ст. 191 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) «Підприємство як єдиний майновий комплекс» свідчить про те, що в цивільному обігу існують також інші майнові комплекси. Наприклад, без прив'язки до підприємства про єдині майнові комплекси йдеться також у ст. 657 ЦК України, яка врегульовує форму окремих видів договорів купівлі-продажу. Існують майнові комплекси пансіонатів і санаторіїв, парків-пам'ятников садово-паркового мистецтва військових містечок, лікувальних установ тощо [14, с. 23].

О.П. Печенний у результаті проведеного наукового дослідження дійшов висновку, що, незважаючи на широке використання законодавством у різних варіаціях поняття «майнові комплекси», у науці усталені концепції правового розуміння цього поняття не сформувалися. Що стосується майнових комплексів, то вони взагалі не є речами, а тому юридична фікція складної речі на них не може бути поширена. Оскільки в силу ст. 177 ЦК України перелік об'єктів цивільних прав не має вичерпного характеру, варто визнати за майновими комплексами самостійне місце в системі об'єктів. Чинний ЦК України прямо не перераховує майнові комплекси в системі об'єктів цивільних прав, однак системний аналіз цивільно-правових норм дозволяє нам зробити висновок, що майновими комплексами визнаються: 1) садиба, 2) підприємство, 3) житловий комплекс. Безумовно, не є винятком існування й інших майнових комплексів, наприклад комплексу нежитлових будівель і споруд [15, с. 27–29]. Очевидно, що не всі майнові комплекси є господарськими об'єктами із замкнутим циклом виробництва продукції. Так, садиба не може бути цілісним майновим комплексом, оскільки, незважаючи на ознаки господарювання, їй не властива наявність автономних інженерних комунікацій, а також системи енергопостачання, як це передбачено ч. 1 ст. 4 Закону України «Про оренду державного та комунального майна». Якщо говорити про житловий комплекс або ж комплекс нежитлових будівель і споруд (пансіонати, бази відпочинку тощо), то беззаперечним є висновок, що це далеко не

господарські об'єкти, призначені для систематичного виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг. Таким чином, доходимо висновку, що поняття «цілісний майновий комплекс» не є тотожним поняттю «майновий комплекс».

Якісно новим є науковий підхід Т.М. Чепіги, який пише про те, що майновий комплекс міста постає як специфічна інфраструктура господарюючих суб'єктів, що забезпечують населення відповідної територіальної громади мінімально необхідними умовами для проживання й розвитку. Комунальний майновий комплекс може формуватись із таких об'єктів: майно, призначене для електро-, тепло-, газо- та водопостачання населення, для освітлення вулиць населених пунктів; житловий фонд соціального використання для забезпечення малозабезпечених громадян та інших осіб, які потребують поліпшення житлових умов, нежитлові приміщення в будинках житлового фонду, а також інше майно, яке необхідне для утримання житлового фонду; пасажирський транспорт; транспортні інженерні споруди (мости, дороги) у межах територіальної громади, за винятком тих, що мають регіональне та загальнодержавне значення; майно, призначене для попередження й ліквідації надзвичайних ситуацій; об'єкти та протипожежне обладнання й техніка, призначені для гасіння пожеж; майно, призначене для надання медичних послуг, розвитку фізичної культури та спорту, для благоустрою й озеленення міської території, прибирання та вивезення сміття, організації ритуальних послуг та утримання місць захоронення; об'єкти культурної спадщини; комунальні установи громади, будинки культури, відпочинку, бібліотеки тощо; земельні ділянки, віднесені до комунальної власності; відокремлені водні об'єкти на території громади; парки, сквери тощо [16, с. 8].

Як вбачається, поняття майнового комплексу, на відміну від поняття цілісного майнового комплексу, юридично не закріплено. Останнє закономірно обумовлює різноплановість науковців щодо розуміння та розмежування названих понять.

В.О. Лапач розглядає майнові комплекси як системи більш високого рівня, які характеризуються не стільки загальним призначенням об'єктів, що входять до них, скільки визначеним у законі складом майна, яке утворює комплекс, а також функціональною взаємозалежністю й ієрархічною організацією елементів у середині комплексу [17, с. 355].

Т.М. Чепіга вважає, що поняття «майновий комплекс» застосовується для позначення: а) сукупності речей і матеріальних

цінностей, що перебувають у власності, оперативному управлінні чи господарському віданні; б) сукупності речей і майнових прав на отримання речей чи іншого майнового забезпечення від інших осіб (актив); в) сукупності речей, майнових прав та обов'язків, які характеризують майновий стан їх носія (актив і пасив) [16, с. 5].

В.А. Белов у свою чергу вважає, що поняття майнового комплексу є юридичною фікцією, оскільки останній не є річчю. Учений пише про те, що підприємство як майновий комплекс є специфічним благом і стан його належності повинен оформлюватися особливими абсолютними правами, назву яким ще не знайдено. Підприємство – це юридична форма (оболонка), що слугує зовнішньому (формальному, юридичному) виокремленню сукупності речей, прав і нематеріальних благ, які використовуються для ведення підприємницької діяльності. Правник підкреслює, що подібне відбувається також у випадку зі складною річчю, яка також виступає юридичною оболонкою, що об'єднує різні речі, які використовуються за загальним призначенням [18, с. 651].

Варто відзначити, що поняття майнового комплексу не можна ототожнювати з поняттям «складна річ». Так, відповідно до ч. 1 ст. 188 ЦК України якщо декілька речей утворюють єдине ціле, що дає змогу використовувати його за призначенням, то вони вважаються однією річчю (складна річ). Буквальний аналіз цієї норми дає можливість дійти висновку, що інших складових, окрім речей, складна річ містити не може. Водночас майновий комплекс, окрім речей, може включати також зобов'язальні права, вимоги, борги, права інтелектуальної власності, ділову репутацію, секрети виробництва, а також інші об'єкти цивільного права. Поділяємо думку С.А. Степанова про те, що включення до складу нерухомої речі нематеріальних об'єктів (елементів), зокрема права, боргів, фірмового найменування, трансформує складну річ в інший об'єкт цивільних прав – підприємство або інший майновий комплекс [19, с. 128].

Висновки

Таким чином, поняття «цілісний майновий комплекс» є вузким стосовно поняття «майновий комплекс». Останнє обумовлюється тим, що не всі майнові комплекси є господарськими об'єктами, які використовуються для підприємницької діяльності. Водночас цілісному майновому комплексу властиві загальні ознаки майнового комплексу: складається з різнірідних елементів, кожен із яких може виступати як самостійний об'єкт цивільних прав: речей нерухомих

(земельних ділянок, будівель, споруд) і рухомих (устаткування, інвентарю, сировини, продукції); іншого майна, включаючи майнові права (права вимоги), майнові обов'язки (борги), об'єкти права інтелектуальної власності (торговельну марку або інше позначення), інформацію тощо. Їх об'єднання у функціональну сукупність (об'єкт) дає можливість використати підприємство за певним призначенням – для здійснення підприємницької діяльності.

Пропонуємо ст. 190 ЦК України доповнити ч. 3 такого змісту: «Особливим видом майна є цілісний майновий комплекс – господарський об'єкт із завершеним циклом виробництва продукції (робіт, послуг) та з наданою йому земельною ділянкою, на якій він розміщений, автономними інженерними комунікаціями, системою енергопостачання (підприємства, установи, організації, навчальні заклади тощо)». Вважаємо, такий варіант нормативного закріплення на практиці забезпечить чітке розуміння того, що може бути віднесено до цілісного майнового комплексу, а що не може – майнові комплекси (садиба, житловий будинок, система нежитлових приміщень тощо).

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс Української РСР : Закон України від 18 липня 1963 р. № 1540-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>.
2. О государственных предприятиях (объединениях) : Закон СССР // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1987. – № 26. – Ст. 385.
3. Положение о государственных производственных предприятиях в СССР // Собрание постановлений Правительства СССР. – 1965. – № 19–20. – Ст. 155.
4. Спиридонова Н.С. Хозяйственный расчет в новых условиях управления промышленностью / Н.С. Спиридонова. – М. : Изд-во МГУ, 1961. – 512 с.
5. Лаптев В.В. Правовое положение государственных промышленных предприятий в СССР / В.В. Лаптев. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1963. – 288 с.
6. Основи цивільного законодавства Союзу РСР і республік : Закон СССР від 31 травня 1991 р. № 2211-I [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v2211400-91>.
7. Про підприємства в Україні : Закон України від 27 березня 1991 р. № 887-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 24. – Ст. 272.
8. Про власність : Закон України від 7 лютого 1991 р. № 697-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 20. – Ст. 249.
9. Шершеневич Г.Ф. Учебник торгового права / Г.Ф. Шершеневич. – М. : Фирма Спарк, 1994. – 335 с.
10. Про Концепцію роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду : Постанова Верховної Ради України від 31 жовтня 1991 р. № 1767-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 795.

11. Про приватизацію державного майна : Закон України від 4 березня 1992 р. № 2163-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 24. – Ст. 348.

12. Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію) : Закон України від 6 березня 1992 № 2171-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 24. – Ст. 350.

13. Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності : Закон України від 3 березня 1998 р. № 147/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 34. – Ст. 228.

14. Кривобок С.В. Правочини з підприємством як єдиним майновим комплексом : [монографія] / С.В. Кривобок. – Х. : Право, 2009. – 176 с.

15. Печений О.С. Майнові комплекси в системі об'єктів нерухомого майна / О.С. Печений //

Українське комерційне право. – 2009. – № 9. – С. 27–36.

16. Чепіга Т.М. Комунальний майновий комплекс міста: теоретичні аспекти / Т.М. Чепіга // Державне управління: теорія і практика. – 2012. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej/ej15/txts/12СТНМТА.pdf>.

17. Лапач В.А. Система объектов гражданских прав: теория и судебная практика / В.А. Лапач. – СПб. : Юридический центр «Пресс». – 2002. – 554 с.

18. Белов В.А. Гражданское право: Общая и Особенная части / В.А. Белов. – М. : АО «Центр ЮрИнфоР», 2003. – 960 с.

19. Степанов С.А. Недвижимое имущество в гражданском праве / С.А. Степанов. – М. : Статут, 2004 – 538 с.

Статья посвящена анализу сущности целостного имущественного комплекса и имущественного комплекса, эволюции понятия «предприятие» в гражданском законодательстве Украины, определению системы имущественных комплексов, а также формулировке выводов и предложений, направленных на совершенствование гражданского законодательства в указанной области.

Ключевые слова: целостный имущественный комплекс, соотношение, доктрина, практика, система, признаки, гражданское право.

The article analyzes the essence of integral property complexes and property complex evolution of the concept of "enterprise" in the civil legislation of Ukraine, the definition of property complexes, as well as the formulation of conclusions and proposals aimed at the improvement of civil legislation in this area.

Key words: integral property complex, relationships, doctrine, practice, system features, civil law.

